

Ženska civilna scena: primjer (de)sekularizacije BiH **Dr. Zilka Spahic-Siljak**

Izlaganje sa konferencije «Religija i sekularna država» u suorganizaciji Međureligijskog instituta, Evropskog abrahamskog foruma i Fondacije Konrad Adenauer, Sarajevo 21-24. oktobar 2007. godine

Uvod

Ovaj rad ima za cilj da kroz leće ženske civilne scene progovori o sekularnom i religijskom načinu djelovanja u BiH i pokaže u kojoj mjeri je ova sfera bosanskohercegovačko društva (de)sekularizirana. Bosna i Hercegovina je prema ustavno-pravnom određenju sekularna građanska država čiji ustav BiH jasno naglašava odvojenost crkve/vjerske zajednice od države i traži poštovanje osnovnih prava i sloboda zagarantiranih brojnim međunarodnim i regionalnim dokumentima ljudskih prava. Jedno od vrlo važnih prava je i pravo na slobodu vjere (član 9. ECHR i član 18 UDHR). Dakako, sloboda ispovjedanja vjere nije neograničena kao ni sloboda uživanja bilo kojeg drugog prava, jer se uvijek mora voditi računa da ta sloboda ne ugrožava drugoga, javnu sigurnost i mir kako je to definirano u članu 2 UDHR.

Sekularizam i sekularizacija su slični, ali ipak različiti pojmovi po svom odgovoru na ulogu religije u društvu. Sekularizam ima religijske, filozofske i političke korjene, no najvažnija odrednica sekularizma je zahtjev da se nauka i vrijednosti jednog društva odvoje od religijskih autoriteta što nužno ne isključuje uticaj religije na politička i društvena pitanja. Sekularizacija, pak podrazumijeva proces isključenja religije iz političkih pitanja i utjecaja religije na djelovanje državnih institucija, što se u najkraćem doživljava kao odvajanje crkve/vjerske zajednice od države.¹

Autori/ce koji su se u zadnje vrijeme bavili pitanjima (re)islamizacije i sekularizma u BiH, zaključuju da je BiH duboko sekularizirano društvo, unatoč pokušajima da se u zemlji i izvan nje BiH predstavi kao "zelena transferzala", "džamahirija" i da se kao takva, naročito jedna njen dio, predstavi kao prijetnja kršćanskoj Evropi:

...Nema reislamizacije načina života: nekoliko kampanja koje su predvodile SDA i religijske institucije u BiH su bile povod energičnim kontroverzama i vodile su paradoksalno do diskreditacije Islama, i postale sredstvo u rukama oportunističkih i bivših komunista. Pored toga, monopol religijskih institucija na interpretaciju islama sada propituju različite religijske grupe i pojedinci/ke ili obični vjernici/ce. Religija je još uvijek nezamjenjiva zajednička odrednica, ali religioznost postaje sve više i više pitanje individualnog odnosa²

Da li je i u kojoj mjeri u BiH religioznost pitanje individualnog i kako se to reflektira u ženskim nevladinim organizacijama koje po svom programskom određenju i politici djelovanja imaju naglašen sekularni odnosno religijski (islamski) okvir djelovanja, vidjet ćemo na primjerima sekularnih i religijskih nevladinih organizacija.

1. Ženska civilna scena u BiH

¹ Više o razumijevanju pojmova sekularizma i sekularizacij vidjeti: Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, New York: Scribner, 1930.

Malkolm Hamilton, *Sociologija religije*, Clio, Beograd, 2003, Peter Berger, *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*, 1967, Anchor Books 1990; Sommerville, C. J. *Secular Society Religious Population: Our Tacit Rules for Using the Term Secularization*, Journal for the Scientific Study of Religion 37 (2) (1998);

² Bougarel, Xavier, *Islam and Politics in Post-Communist Balkan*, <http://www.ksg.harvard.edu/kokkalis/GSW1/GSW1/13%20Bougarel.pdf>

U BiH, je tokom rata započeo proces uspostave civilne scene ponajviše u formi nevladinih organizacija koje su u početku imale, uglavnom, humanitarni karakter, a kasnije se orijentiraju na promociju i zagovaranje političkih, građanskih i kulturnih prava. Najatraktivnije i najprepoznatljivije su bile i ostale ženske nevladine organizacije i mreže koje su obilježile civilnu scenu BiH u zadnjih 15 godina i koje se nisu bavile samo pitanjem položaja žene i njene uloge u društvu, već i drugim društvenim pitanjima (obrazovanje, zdravlje, socijalna zaštita, siromaštvo, ekologija i dr.). Veliki broj ovih organizacija je feministički orijentiran, a za feministkinje je svako društveno pitanje istovremeno i žensko pitanje.³

Prve ženske nevladine organizacije sekularne provenijencije su uspostavljene uz pomoć evropskih i međunarodnih feminističkih organizacija i pojedinaca/ki,⁴ ali su pored njih razvijane i ženske organizacije koje se bave općenito promocijom ženskih ljudskih prava i religijski orijentirane ženske organizacije⁵ koje su u najvećoj mjeri fokusirane na uloge žene unutar u porodici i privatnoj sferi djelovanja. U profiliranju ženskih nevladinih organizacija značajnu ulogu je imala Međunarodna zajednica i njene agencije i fondacije koje su svojim politikama uslovljavale način rada i orijentaciju ovih organizacija u BiH. Elissa Helms je na temelju etnografskih podataka o djelovanju ženskih NVO-a u BiH zaključila da su se:

Držim da su donorske političke platforme forsirale spontano "nacionaliziranje" rodnog diskursa i isključivanje religijskog i etničkog identiteta iz tih istih rodnih diskursa. Iz praktičnih razloga ovo "nacionaliziranje" je natjeralo NVO-e da vode evidenciju etničke pripadnosti svojih članova/ica i da prilagođavaju svoje projekte u smislu da uključuju ljude i grupe iz krajeva koji su bili pod kontrolom različitih etničkih grupa.⁶

Međunarodne organizacije su finansirale one nevladine organizacije koje su po svom programskom opredjeljenju bile multietničke i koje su radile na promociji uspostave dijaloga, mira, pomirenja i liječenja traumatskih iskustava, tako da religijski "obojene" ženske organizacije nisu imale šansu doći do međunarodnih fondova i dobiti sredstva za svoje projekte, ma koliko oni bili važni za jednu lokalnu zajednicu. S druge strane religijski orijentirane ženske organizacije su tražile i dobijale potporu od vlada muslimanskih zemalja, najviše Saudijske Arabije, Jordana, Egipta i Irana i nekih drugih zemalja.

Važno je istaknuti činjenicu da je na polarizaciju ženskih NVO-a uticala i instrumentalizacija religije u političke svrhe tokom rata što je posebno očito bilo i etno-nacionalnim programima i konceptima djelovanja. Jedan broj međunarodnih i lokalnih NVO-a su smatrale da zbog instrumentalizacije religije na ovim prostorima treba izbjegavati koristiti religiju kao sredstvo pomirenja i približavanja ljudi, nego pokušati biti "religijski slijep".⁷ To je jedan od razloga što je prvim post-ratnim godinama, veliki broj aktivista u NVO-ima pokazivao nepovjerenje spram uključenja religije u izgradnje mira i pomirenja i općenito izgradnje civilnog društva. Tako se i danas mogu čuti stereotipna shvatanja o nekompatibilnosti građanskog i religijskog, što otežava aktivniji angažman vjernika/ca u

³ Pateman Carole, *Ženski nered* (The Disorder of Women), prev. Mirjana Paic-Jurinic, Zenska Infoteka, Zagreb, 1998. str. 54-95.

⁴ Medica Zenica je uspostavljena na inicijativu feministinja iz Njemačke, Žene Ženama uz podršku Žene ženama (Kwina til Kwina) iz Švedske, Vive žene iz Tuzle na inicijativu žena iz Italije i brojne druge ženske NVO-e koje su uspostavljene početkom 90-ih godina 20. stoljeća.

⁵ Religijske NVO-e se stvaraju kao jedna vrsta odgovora na sekularne, s ciljem afirmiranja vlastitih religijskih vrijednosti i kulture. Najpoznatije su svakako Sumejja, Kevser i Nahla, koje su dobile podršku ženskih NVO-a iz muslimanskih zemalja i usvojile nešto od načina rada i djelovanja iz takvih organizacija.

⁶ Helms, Elissa, *The "Nation-ing" of Gender? Donor Policies, Islam, and Women's NGOs in Post-War Bosnia-Herzegovina*, in *Anthropology of East Europe Review*, vol 21, No 2, 2003. http://condor.depaul.edu/~rrotenbe/aeer/aeer21_2.html, str. 1.

⁷ Herbert, David, *Religion and Civil Society: Rethinking Public Religion in the Contemporary World*, Ashgate Publishing Company, Burlington, 2003, str 255.

građanskim inicijativama. Međutim, takva percepcija se dobrim dijelom promijenila, jer su nevladine organizacije počele otvarati prostor za religijsko u izgradnji civilnog društva u BiH. Ipak, treba naglasiti da su neke organizacije poput Medice Zenica u svom radu još davno prepoznale važnost religijskog, posebno u liječenju trauma i uspostavi dijaloga i povjerenje. Aktivistkinje Medice potvrđuju koliko je religija važna za oporavak žrtava različitih oblika nasilja nad ženama i djecom. Terapeutska iskustva u ovoj organizaciji pokazuju da je u nekim situacijama nemoguće uspostaviti dijalog bez razrade traumatskih iskustava. U tom procesu se koristi religija kao faktor stabilnosti i ravnoteže kod onih osoba kojima je ovaj aspekt duhovnog iskustva blizak.

2. Primjer sekularnih i religijskih NVO-a u BiH

Analiza religijskog i sekularnog načina djelovanja u nevladinom sektoru će biti potkrijepljena primjerima dvije NVO-e: Medice Zenica i Nahla Sarajevo koje su u bosanskohercegovačkom društvu poznate po svom konceptu i načinu djelovanja. U BiH se može govoriti o više koncepata djelovanja, ali su dva koncepta nevladinih ženskih organizacija prevladajuća: sekularni, u najvećoj mjeri, pro-feministički, i religijski koncept. I jedan i drugi koncept su dobrim dijelom donatorski uvjetovani, što određuje polje i način djelovanja tih organizacija.

Moja prva teza je da se u ženskim NVO-a sekularne provenijencije u BiH, otvara mogućnost za uključivanje religije u različite programske aktivnosti gdje god se pokaže da ona može doprinijeti poboljšanju položaja žene u porodici i društvu, onako kako bi to principijelno trebalo osiguravati jedno sekularno, građansko demokratsko društvo.

Druga teza je da religijske ženske NVO-e islamske provenijencije nisu gender i feministički orijentirane i djeluju, uglavnom, na marginama društvenih zbivanja, sa fokusom na porodicu i djelovanje žena i muškarca u tim okvirima.

Prvi primjer - Medica Zenica je jedna od prvih ženskih nevladinih organizacija u BiH. Uspostavljena 1992. na inicijativu feministkinja iz Njemačke. Okupila je žene u lokalnoj zajednici motivirane da pomognu silovanim ženama i ženama koje su bile zatočene u logorima diljem BiH. Od samog početka u kreiranju okvira psihosocijalne terapije za žene žrtve zločina ova organizacija pokazala senzibilitet za uključivanje religijske perspektive s ciljem poboljšanja komunikacije sa ženama žrtvama, uglavnom, muslimankama koje su u liječenju svojih traumatskih iskustava tragale za vjerom i tražile podršku, jer su najčešće osjećale veliku krivnju i sram zbog onog što im se dogodilo. U početku religija općenito nije imala bitnu ulogu u programu ove organizacije, iako su sekularne feministkinje pod utjecajem globalnih kretanja i interesovanja za pitanja religije, bile otvorene za uključivanje religije kao jedne od legitimnih perspektiva u liječenju trauma i izgradnje mira. Dakle, ponudena je mogućnost, samo što mnoge žene u lokalnoj zajednici u početku nisu imale razumijevanja za integraciju religije u programske aktivnosti ove organizacije. Vremenom se stvarala pogodna klima za razvoj religijski utemeljenog feminizma i razmatranja rodniha pitanja iz ove perspektive. Organizirani susreti sa muslimanskim feministkinjama i zalagateljicama za bolji status žena i izgradnju mira u društvu diljem svijeta. Kroz različite vidove edukacije, studijska putovanja, susrete i zajedničke akcije ova organizacija je otvorila prostor da se religijsko uključi kao jedna od legitimnih perspektiva zajedno sa drugim perspektivama u propitivanju položaja žene u porodici i društvu. Cilj je da se kroz dijalog za ženskim pokretima i organizacijama različitih provenijencija unaprijedi položaj žene u društvu i osiguraju jednake mogućnosti i pravo na izbor. U kontekstu općeg zanimanja za pitanja roda i religije na ovim prostorima, pokreću se projekti koji uključuju

religiju kao bitan element razrješenja različitih problema, kao što je nasilje u porodici, reproduktivna prava, pomirenje, razrješavanje konflikta i drugo.

Medica je tipična bosanska NVO-a sekularnog opredjeljenja, prepoznatljiva na civilnoj sceni BiH po svojim javnim istupima, političkim stavovima, podrške pravdi i protivljenju autoritarizmu i kršenju ljudskih prava, zagovaranjima za promjene politika djelovanja, donošenje zakona o ravnopravnosti spolova i zabrani diskriminacije po bilo kojoj osnovi. Članice ove i sličnih organizacija, primjerice, izražavaju svoj protest u slučaju kršenja elementarnih ljudskih prava u BiH i u svijetu. Tako se članice sekularnih NVO-a mogu pronaći kao potpisnice i podržavateljice slučajeva kao što je sporno izručenje bosanskih državljanja arapskog porijekla Američkoj vladi, ne zato što one podržavaju arape ili muslimane, već što podržavaju principe pravne države koji treba da važe za sve ljude. Također, članice sekularnih NVO-a protestiraju protiv ograničenja prava žena muslimanki u Afganistanu pod talibanskim režimom i u mnogim drugim slučajevima.

Drugi primjer - ženska NVO-e, Nahla, koja je po svom programskom određenju, aktivnostima i misiji prepoznata kao muslimanska organizacija, bez formalno artikuliranog feminističkog ili gender koncepta u svom radu, iako se u programskim aktivnostima prepoznaju gender principi i ravnopravno uključivanje žena u sve sfere života. Nahla je osnovana 2000. godine kao odgovor na brojne sekularne organizacije u kojima jedan broj muslimanki nije našao svoje mjesto za samorealizaciju i pomaganje drugim ženama na principima islamske tradicije. Sekularni građanski okvir BiH omogućava pravo izbora svakoj osobi i grupi da odluči da li će raditi u jednom homogenom religijskom i etničkom ili, pak, u multietničkom okruženju, sve dok se poštuju njeni pozitivni propisi i ustavno uređenje. Religijski orijentiranje organizacije djeluju u skladu sa zakonima BiH, i ako bi se napravila detaljna analiza onda bi se moglo vidjeti da mnoge od njih djeluju na sekularnim osnovama. To podrazumijeva da se zapošljavanje kadrova (konkursi), finansijsko i marketinško poslovanje (porezi, oglašavanje i dr) obavlja u skladu sa zakonima i pravilima tržišta na kojem nastupaju. Odlazak na kurseve računara ili stranih jezika se provodi na isti način kao i u svim drugim organizacijama koje se bave takvim i sličnim aktivnostima. Religijsko se najviše reflektira u privatnoj sferi života, u porodici i braku, na šta se i polaže najveća pažnja.

Feminističke ideje i koncepti su potpuno isključeni i kritizirani, kao što je bio slučaj i drugim post-komunističkim zemljama⁸ uz objašnjenje koje se može najčešće čuti od žena u ovakvim i sličnim organizacijama: "Nama ne treba nikakav feminizam da nam kaže kakva prava mi imamo, to je već sve davno regulirano Kur'anom". Pri tome se ne uzimaju u obzir interpretacije gender orijentiranih muslimankih znanstvenika/ca, kao ni stavovi muslimanskih feminista/kinja, koje dijele stanovište da se kur'anski tekst, u najvećoj mjeri, interpretirao iz ugla dominantno maskuline patrijarhalne egzegeze i da je potrebno osloboditi ga tih naslaga da bi se razumjela i učitala egalitarna božanska poruka u kontekst u kojem živimo.

Aktivnosti i programska orijentacija Nahle i sličnih organizacija sa religijskim obilježjima pokazuju da ove organizacije djeluju na marginama BiH društva usmjerene na određene grupe ljudi u društvu i na porodicu kao vrlo bitan segment društva. Stoga se ovakve organizacije ne pojavljuju u javnosti u procesima lobiranja, zagovaranja, i demonstriranja principa za koje se zalažu. Religijske organizacije nisu, primjerice, učestvovala u pripremi i lobiranju za Zakon o ravnopravnosti spolova BiH, Zakon o zaštiti nasilja u porodici i druge zakone, kako su to učinile brojne sekularne organizacije, bez čijeg učešća i zagovaranja takvi zakoni ne bi još bili usvojeni. Povremeno se mogu vidjeti protesti religijskih organizacija protiv diskriminacije muslimana u nekim dijelovima svijeta, ali

⁸ Ramet, Sabina, *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the War for Kosovo*, 3. izd. Boulder, CO, Westview 1999, str. 259-62.

ovakve organizacije općenito ne reaguju javno na kršenje pricipa ljudskih prava, neovisno od religijske pripadnosti. Okvir djelovanja ove i sličnih organizacija je porodica, pojedinica, i grupe žena koje nalaze zajedničke motive za rad. Kao pandan javnim istupima i aktivizmu sekularnih NVO-a, religijske organizacije poput Nahle su više fokusirane na obrazovanje žena, očuvanje tradicije, religije, kulture i porodice kroz različite programske aktivnosti, druženja i kulturne manifestacije. Ovakav vid organiziranja ima svoje prednosti, jer nudi prostor ženama u kojem se osjećaju sigurno i prihvaćeno i mogućnosti da se obrazuju, druže i ispomažu. Veliki broj žena su svoja prva znanja o vjeri stekle upravo u Nahli i sličnim organizacijama. U tom prostoru su mogle proširiti i obogatiti svoja znanja i iskustva i steći vještine potrebne za vođenje porodice, odgoj i obrazovanje djece, njegovanje braka i porodičnih veza, te vještine za određena zanimanja.

3. Konceptualne razlike

Uzimajući u obzir način djelovanja ove dvije vrste organizacija, temelje na kojima djeluju i principe koje promoviraju, očigledno je da se one konceptualno razlikuju u svom pogledu na prava žene u bosankohercegovачkom kontekstu.

1. Za žene u religijskim organizacijama kao što je Nahla, na prvom mjestu je *identitet vjernice*, dakle, smještanje žene u tradicionalno religijski kontekst u kojem se glorificiraju porodične uloge i očuvanja moralnih vrijednosti. Za razliku od drugih religijskih organizacija vebabijske provenijencije⁹, Nahla kroz svoje aktivnosti zagovara partnerstvo i odgovornost i muškaraca i žena u porodici i njihov zajednički rad bez hijerarhijskog patrijarhalnog okvira.

- U sekularnim organizacijama poput Medice na prvom mjestu *identitet žene* kao aktivne i ravnopravne članice društva koja ima svoja prava i odgovornosti i u porodici i društvu i koja se bori za prava svih bez obzira na bilo identitarnu pripadnost.

2. U religijski utemeljenim organizacijama se naglašava važnost religijskog identiteta, koji postaje mjerilo reguliranja svih bitnih pitanja u životu žene. No, kako je u BiH religijski i nacionalni identet, u najvećoj mjeri, kompatibilan vrlo često se prostor ženskih nevladinih organizacija koristi za promociju etno-nacionalnih ideologija i politika. Žene u religijskim organizacijama, uglavnom, ne podržavaju participaciju žena u javnoj sferi djelovanja, već se u najvećoj mjeri fokusiraju na očuvanje porodice, majčinstva, odgoja djece i poslove koji se tradicionalno smatraju "ženskim zanimanjima". U vokabularu žena iz religijskih NVO-a prevladavaju pojmovi kao što su: *žena muslimanska, vjera, islamska tradicija, bošnjačka kultura i tradicija, identitet porodica majka, odgajateljica, radnica, učiteljica, znanstvenica*. Neke od njih, poput Nahle, ne podržavaju patrijarhalni koncept uređenja porodice, već odnos ravnopravnih partnera. Iako gender koncept nije formalno artikuliran u njihovom programu, on provjeka kroz njihove aktivnosti i stavove.

- Sekularne NVO-e su otvoreni kritičari zolupotrebe etno-nacionalnog i religijskog u političke svrhe, sa jasno artikuliranim konceptom sekularne države sa ljudskim pravima kao fundamentalnim političkim kriterijem i demokracijom kao jedinom formom vladavine koja osigurava uživanje ljudskih prava i slobodno ispovjedanje vjere. Muslimanske feministkinje u sekularnim NVO-ima javno podržavaju ovaj koncept, na tragu suvremenih pokušaja reinterpretacije islamskog naslijeđa u djelima muslimanskih intelektualaca liberalnog opredjeljenja, poput Abdoul Kerima Sorousha, Khaleda Abou El-Fadla, Abdullaha an-Na'ima, Azize Al-Hibri, Asme Barlas i drugih. U vokabularu sekularnih

⁹ Postoji više takvih organizacija koje djeluju uglavnom kao neformalne grupe ili dijelovi velikih muških organizacija kao što je Aktivna islamska omladina. Na web sajtovima, kao što je www.bošnjakinja.net se mogu naći pravi primjeri patrijarhalnog, mizoginog i seksističkog načina tumačenja odnosa među spolovima.

NVO-a prevladavaju pojmovi i koncepti: *rod, ljudska prava, sloboda, ravnopravnost osnaživanje žena, javno zagovaranje, promjene politika djelovanja i drugo*. Važno je također, napomenuti da sekularne i muslimanske feministinje rade zajedno podržavajući jedne druge, što nije uobičajeno u dugim zemljama. Na koncu sekularne NVO-e su i omogućile pojavu i etabliranje religijskog feminizma u BiH, što je otvorile nove perspektive gledanja na položaj žene unutar religijskog diskursa.

Zaključak

Kratka ilustracija djelovanja sekularnih i religijskih ženskih nevladinih organizacija, pokazuje da sekularne osnove djelovanja NVO-a otvaraju prostor i za artikuliranje religijskog i uključivanje religije u holistički pristup rješavanja bitnih pitanja za ženu i društvo. U sekularnim NVO-ima svoj prostor za djelovanje nalaze muslimani/ke koji zagovaraju feminističke i ideje ravnopravnosti spolova na temelju svetog teksta Kur'ana i Poslanikove tradicije, jer ne prihvataju nikakve oblike autoritarizama, diktature, opresije i diskriminacije jednog spola nad drugim u ime vjere. S druge strane religijske NVO-e se distanciraju i djeluju, uglavnom, na marginama društvenih zbivanja usmjerene na djelovanje i očuvanje porodice, iako ne nužno na patrijarhalnim osnovama, kako se to vidi na primjeru Nahle. Za BiH društvo je važno približavanje ove dvije orijentacije djelovanja NVO-a, jer oba koncepta djelovanja imaju šta ponuditi jedan drugome i mogu učiti jedni od drugih. Za obje vrste organizacija su žena i porodica važni faktori stabilnosti čovjeka i društva i to može biti dobra polazna osnova za zajedničke projekte unaprijeđenja položaja žene u BiH u onim oblastima gdje je to najpotrebnije, a to su danas obrazovanje i ekonomsko osnaživanje žena.